

1.01
Prejeto 7. 11. 2005

UDK 343.322(497.1)"1941/1945"

Boris Mlakar*

Oblike kolaboracije med drugo svetovno vojno s posebnim pogledom na dogajanje v večnacionalni Jugoslaviji**

IZVLEČEK

Večnarodni sestav Kraljevine Jugoslavije je vsekakor pomembno vplival na pojav kot tudi na razsežnosti kolaboracije z okupacijskimi oblastmi po porazu in razkosanju države aprila 1941. V napadu in pri okupaciji so namreč sodelovale sosednje države, ki so imele že stare aspiracije oziroma revindikacije do posameznih delov Jugoslavije, ker so menile, da gre za osvoboditev njihovih zatiranih manjšin oziroma (ponovno) združitve nacionalnega ozemlja, ali je šlo še za druge zgodovinske in psevdozgodovinske argumente. Na tej podlagi je tako v določenih predelih jugoslovanskega ozemlja prišlo do kolaboracije z okupatorjem vsaj dela prebivalstva na neke vrste nacionalni podlagi. Nadaljnja dinamična razmerja med okupatorjem in domačimi subjekti pa so privedla tokom vojne še do drugih virov kolaboracije. Tu je veliko vlogo odigralo tudi odporiško gibanje, kjer je glede na njegovo komunistično vodstvo strah pred bodočo zmago komunizma predstavljal nov vir za nastanek kolaboracije. Avtor v referatu sistematično predstavi zadevni razvoj po posameznih jugoslovanskih pokrajinah, z izjemo Srbije.

Ključne besede: Jugoslavija, Slovenija, 2. svetovna vojna, okupacija, kolaboracija, odporiško gibanje

ABSTRACT

TYPES OF COLLABORATION DURING THE SECOND WORLD WAR WITH A PARTICULAR FOCUS ON THE EVENTS IN THE MULTIETHNIC YUGOSLAVIA

The multiethnic structure of the Kingdom of Yugoslavia significantly contributed to the emergence and extent of collaboration with the occupying forces after the collapse and the parcelling out of the Yugoslav state in April 1941. Neighbouring countries with ancient aspirations or claims regarding specific parts of Yugoslavia participated in its attack and occupation, believing that this was a matter of liberating their suppressed minorities, reunification of their national territory or other historical and pseudo historical arguments. This collaboration was, therefore, ethnically based, at least in some geographical areas and sectors of the population. The subsequent dynamic relations between the occupiers and domestic subjects during the war resulted in other sources of collaboration. In this, an important role was also

* Dr. znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: boris.mlakar@inz.si

** Razširjen referat na konferenci "War Time Collaboration in Nazi Occupied Europe 1939-1945", ki jo je 13. In 14. oktobra 2005 v Firencah organiziral tamkajšnji Evropski univerzitetni inštitut. Avtor v referatu ne obravnava medvojnih razmer v Srbiji, ker jih je na konferenci posebej predstavil prof. Milan Ristić z univerze v Beogradu.

played by the resistance movement, in that its communist leadership and the fear of a possible future triumph of communism was a new incentive for the emergence of collaboration. In the paper, the author systematically presents the course of events in individual Yugoslav territories, with the exception of Serbia.

Key words: Yugoslavia, Slovenia, Second World War, occupation, collaboration, resistance movement

Podobno kot sama vojna tudi okupacija nasprotnikovega ozemlja ter pripadajočega prebivalstva ni nikakršen nov zgodovinski pojav. Toda druga svetovna vojna je glede na svoj totalni značaj vnesla v življenje na okupiranih območjih nove ter vznemirljive izzive in dileme. Ljudje so se v novih razmerah, ki jih je vzpostavil fašistični okupacijski sistem, odločali ali pa so se bili prisiljeni odločati za zelo različne taktike preživetja pod sovražno okupacijo. Stvarne možnosti ter načine in oblike prilagajanja so določale po eni strani predvsem namere okupacijskih oblasti, po drugi pa seveda tudi interesi in potrebe okupiranega ozemlja oziroma njegovega prebivalstva. Kot rezultat osvajalnih pohodov nacistične Nemčije in njenih zaveznic je na zasedenih območjih širom Evrope nastalo veliko število različnih okupacijskih sistemov. Če je okupacijska oblast spoštovala določila mednarodnega vojnega prava, v našem primeru t.i. Haaških konvencij iz leta 1907 ter njihovih dopolnitev iz časa med obema vojnama, je na okupiranem ozemlju v odnosu med oblastmi in prizadetim prebivalstvom lahko nastal sistem obojestranskih obveznosti in pravic, kar je bilo pomembno za ohranitev znosnega civiliziranega življenja in za zadovoljevanje vsakdanjih potreb ljudi. Toda le malo je bilo v Evropi (ali Aziji) v letih druge svetovne vojne primerov, da so sile Osi kot okupacijske oblasti spoštovale določila vojnega prava, saj bi lahko za prva leta okupacije v tem smislu izpostavili zgolj primera Danske in britanskih Kanalskih otokov.¹

Znotraj dinamičnega razmerja okupator - okupirano prebivalstvo je tako nastal cel spekter načinov obnašanja, od interesnega ali ideološkega identificiranja z okupatorjem ter iz tega izhajajoče brezpogojne kolaboracije kot ene skrajnosti, pa vse do oboroženega odpora oziroma boja na življenje in smrt kot druge skrajnosti. Kateri vzorec je v posamezni deželi prevladal, je bilo odvisno tudi od predzgodovine in specifičnih zgodovinskih razmerij med okupatorjem in objektom okupacije. Toda pogosto se je dogajalo, da so bile meje ločnice med posameznimi vzorci zabrisane, enako pa je tudi znotraj enega načina obnašanja lahko obstajalo več odtenkov, oziroma, kot je zapisal eden od britanskih zgodovinarjev, celo znotraj najtemnejšega pojava politične kolaboracije je bilo, tako kot v Rembrandtovem avtoportretu, lahko še mnogo odtenkov črnega ali rjavega.²

Glede na že omenjeni značaj druge svetovne vojne, ki je po zaslugi nelegalne agresije nacifašističnega tabora dobila obeležja totalne vojne z izrazitimi ideološkimi in celo rasističnimi razsežnostmi, je tudi vsakokraten odnos okupiranega prebivalstva in njegovih vodilnih subjektov (elit) do nacističnega okupatorja dobival značaj temeljnih odločitev. Vprašanje kolaboracije je v tem kontekstu glede na sta-

¹ Madeleine Bunting: *The Model Occupation : The Channel Islands under German Rule 1940-45*. London 2004.

² Michael Burleigh: *The Third Reich : A New History*. London 2001, str. 418.

lišča nacizma do obstoja posameznih držav in narodov lahko postalo tudi vprašanje narodne izdaje oziroma veleizdaje. Prva polovica 20. stoletja je bila tudi čas prvega razmaha univerzalnih ideologij ter celo že nadnacionalnih organizacij in institucij, kar je vnašalo dodatne dimenzije v razmerja med posameznikom in njegovo svobodno voljo na eni ter pripadnostjo kolektivu na drugi strani. Toda nacistična agresivna, rasistična in do nekaterih skupnosti odkrito uničujoča politika je obnovila in oživila narodnostno, skoraj rodovno pripadnost, vsaj pri najbolj ogroženih skupnostih. Zato so postale spet zelo aktualne tudi dileme o zvestobi narodu in državi ter logično tudi o kolaboraciji in izdajstvu. Marsikje je povojna diskusija o tem pokazala, da je treba vedenje in dejanja posameznikov ocenjevati predvsem po njihovih dejanskih učinkih in seveda tudi po njihovih lastnih avtentičnih vrednotah in ne po vnaprejšnjih, predtem obstoječih miselnih vzorcih. Ljudje, ki so bili iskreno prepričani, da je njihovo delovanje v korist njihovega naroda, ne morejo biti obravnavani kot izdajalci.³ Toda učinek njihovih dejanj je lahko imel za njihove sonarodnjake negativne posledice, oziroma so jih le-ti tako subjektivno doživljali.

Med prebivalstvom okupiranih dežel je sicer sprva vladala vsaj načelna enotnost v presoji, kdo je sovražnik in kdo prijatelj oziroma zaveznik in tudi kaj so v novem položaju bistveni narodni (državni) interesi, ki so med vojno na preizkušnji. Seveda okupirano prebivalstvo in njihove vodilne elite že pred okupacijo niso enotne in enako ostane tudi po okupaciji. Kot glavni sovražnik je definiran napadalec oziroma okupator, saj je bilo zelo malo tistih, ki bi si želeli sovražne okupacije kot take. Toda to še ni določalo, kdo in v kolikšni meri bo po ustalitvi okupacijskega sistema sodeloval z okupatorjem in prav tako tudi ni pomenilo, da že ob samem začetku niso obstajali ljudje ali skupine ljudi, ki so se okupacije veselili in pozdravljali sovražnikove vojake. Tudi to se je namreč iz določenih razlogov dogajalo, kar bomo na primeru Jugoslavije tudi pokazali. Toda ocene o tem, kdo je sovražnik in koliko je teh sovražnikov, se lahko med vojno spreminjajo, spreminja se lahko tudi hierarhija sovražnikov, kar skoraj neizogibno vpliva tudi na oblike in intenzivnost kolaboracije in seveda, komplementarno temu, tudi odpora.⁴

Okupacija ustvari novo stanje in prizadeti ljudje ter njihovi vodilni subjekti skušajo ugotoviti, kaj to novo stanje pravzaprav pomeni in na podlagi ocene se tudi odločajo za taktiko preživetja pod novim režimom, za najbolj racionalno stališče, ki bo v skladu z njihovimi kratkoročnimi ali dolgoročnimi nameni in tudi koristmi celotnega naroda, v kolikor se čutijo poklicani, da govorijo v njegovem imenu. Nastopi torej trenutek odločitve, pri čemer pa pri dejanskem ravnanju nastopi mnogo različnih dejavnikov oziroma argumentov. Pri odločitvah za kolaboracijo ali odpor in seveda za vse možne vmesne načine poleg racionalnih presoj o interesih in koristih pogosto nastopijo tudi moralni in ideološki razlogi. Če govorimo o kolaboraciji, ima seveda sodelovanje s sovražnikom tudi izrazit moralni - praviloma negativen - predznak in tako ni naključje, da se v zvezi s tem govori tudi o pomanjkanju narodne zavesti in človeškega dostojanstva. To je pomembno zato, ker ko govorimo o kolaboraciji, mislimo na tiste vsebine in oblike sodelovanja z vojnim sovražnikom in okupatorjem, ki niso bile nujne za osebno in skupinsko preživetje. Vse

³ Peter Vodopivec: O izdajstvu, narodnem izdajstvu in kolaboraciji. V: Delo, 20. 4.-4. 5. 1996.

⁴ Holm Sundhaussen: Okkupation, Kollaboration und Widerstand in den Ländern Jugoslawiens 1941-1945. V: Europa unterm Hakenkreuz : Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Berlin-Heidelberg 1994, str. 354-355.

ostale oblike naj bi torej bile nenujne, moralno vprašljive in škodljive za narodne interese; to je veljalo posebej v primerih, ko je okupator nastopal izrazito sovražno, morda celo z uničevalnimi načrti. Toda življenje pod okupacijo je tako pred posameznike kot tudi pred različne sloje prebivalstva ter še bolj pred organizirane družbene skupine postavljalo nove in nepredvidene dileme, ki pa niso bile samo moralne narave.⁵

Že iz prej navedenega se vidi, da je bila kolaboracija med drugo svetovno vojno zelo kompleksen pojav in da zato različne pojavne oblike in intenzivnosti kolaboracije nudijo obilo možnosti za njihovo sistematično razvrščanje, pri čemer na tem mestu izpuščamo tiste vrste kooperacije z okupatorjem, za katere smo dejali, da so bile za preživetje na okupiranih območjih nujne. Oblike in tipe kolaboracije lahko razvrščamo po zelo različnih kriterijih, saj npr. lahko govorimo o aktivni ali pasivni, ideološki ali politični, poklicni ali upravni, gospodarski ali kulturni ter vojaški ali policijski kolaboraciji itd. Predvsem stvar metodologije in hkrati terminologije je, če lahko govorimo tudi o narodnostni ali celo državni kolaboraciji. Vsekakor pa lahko ločimo kolaboracijo na skupinski ravni od tiste na individualni ravni. Možne so tudi konkretne kombinacije vseh teh kriterijev, pri čemer naj kot posebej izstopajoč primer izpostavimo nastop t.i. kvizlingov.

Zgodovinopisje se je v zadnjih desetletjih precej ukvarjalo tudi z omenjeno sistematizacijo pojava kolaboracije, pri čemer se zdi, da do današnjih dni kot najpomembnejša referenca ostaja razvrstitev nemškega avtorja Wernerja Ringsa. Le-ta v celotnem spektru odnosa okupator - okupirano prebivalstvo razlikuje nevtralno, brezpogojno, pogojno in taktično kolaboracijo na eni strani ter simbolični, polemični, defenzivni in ofenzivni odpor na drugi strani.⁶ Ne da bi oporekali utemeljenosti takšne razporeditve, pa bi lahko isti korpus kolaboracije poimenovali oziroma razvrstili v nekaj temeljnih sklopov tudi na nekoliko drugačen način.

V prvi sklop uvrščamo kolaboracijo, ki je posledica ideološke in politične identifikacije z okupatorjem oziroma z njegovimi dejanskimi ali pripisanimi (zaželenimi) cilji. Enačenje je lahko že vnaprejšnje, izhaja še iz časa pred okupacijo, lahko pa nastopi takoj po okupaciji. Lahko gre za enačenje le z delom nacifašistične ideologije oziroma vojnih ciljev Osi, ki pa se subjektu, ki kolaborira, zdi odločilen. Take kolaborante prežema zavest in želja po zmagi sil Osi ter seveda po porazu zaveznikov. Posamezni motivi za tovrstno kolaboracijo so lahko poleg osnovne fašistične ideologije še posebej protikomunizem, antisemitizem, pangermanizem ali t.i. nova Evropa. Omenjene kolaborante gre iskati med voditelji in pripadniki posameznih nacionalnih fašističnih strank in gibanj, med posameznimi ideologi, književniki, filozofi in novinarji, nenazadnje pa so iz njihovih vrst izšli tudi že omenjeni kvizlingi. Ta kolaboracija je bila aktivna in prostovoljna, izvajala pa se je v vzdušju intenzivne domače profašistične propagande. Takšno propagando je seveda podžigala tudi nacistična okupacijska oblast. Dejanski izraz takšne "prvinske" kolaboracije so

⁵ O tej temi zelo prepričljivo govori študija Rab Bennett: *Under the Shadow of the Swastika: The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe*. Houndmills-New York 1999.

⁶ Werner Rings: *Leben mit dem Feind: Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939-1945*. München 1979. O tem glej tudi dela Hans Werner Neulen: *An deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS*. München 1985; David Littlejohn: *The Patriotic Traitors: A History of Collaboration in German-occupied Europe, 1940-45*. London 1972; Yves Durand: *La collaboration à la française au miroir européen*. V: *La France sous Vichy: Autour de Robert O. Paxton*. Bruxelles 2004.

bile tudi prostovoljske SS enote, predvsem iz prostovoljcev iz zahodnoevropskih in severnoevropskih dežel, za boj proti boljševizmu na vzhodni fronti.⁷

Drugi sklop bi lahko v soglasju z Ringsom poimenovali funkcionalno ali taktično kolaboracijo. Njeni nosilci izkoriščajo vojne razmere in prisotnost okupatorja za uresničitev svojih lastnih ciljev. Le-ti se lahko kratkoročno prekrivajo s cilji okupatorjev, zato tudi lahko pride do sodelovanja. Šele okupacija nudi ali naj bi nudila možnost za uresničevanje teh ciljev. Najbolj očitne primere take kolaboracije je najti na okupiranih ozemljih Sovjetske zveze, v manjši meri na Balkanu in še manj v Zahodni Evropi. Gre za, recimo temu, nacionalni vir kolaboracije, ko se posamezni narodi ali vsaj njihovi deli oziroma narodne manjšine s pomočjo novega okupatorja poskušajo rešiti dotedanjšega okupatorja ali zatiralca. Doseči hočejo osvoboditev oziroma narodno emancipacijo. V Sovjetski zvezi se je s tem kombiniral tudi protirevolucionarni odpor proti boljševiškem sistemu, kar je seveda veljalo tudi za del samih Rusov. V takem vzdušju tako ni presenečalo, da so bili Nemci ponekod pozdravljeni kot osvoboditelji, pri čemer pa so bili potencialni in dejanski kolaboranti ob takem, nacističnem zavezniku glede na neizogibni izhod druge svetovne vojne že v vnaprej brezizhodnem položaju. Predvsem po zaslugi Hitlerjevega odpora do slovanskih in vzhodnih narodov pa je bil tudi sicer ta kolaboracionistični potencial slabo izkoriščen. Nacionalni vir kolaboracije je drugod v takem ali drugačnem kontekstu opazen pri Hrvatih in Albancih na Balkanu ter Flamcih, Bretoncih in celo Furlanih v Zahodni Evropi. Seveda so nacisti le-te izkoriščali in celo podpirali zato, da bi lažje obvladovali okupirano ozemlje.

Kot nekakšno podvrsto taktične kolaboracije bi lahko izpostavili še eksistencialno-obrambni vir kolaboracije. Le-ta pride do izraza kasneje, glede na dogodke med vojno, pogosto v povezavi z delovanjem in taktiko odporiških gibanj in ima lahko značilnosti protirevolucije oziroma privede tudi do oblik državljanske vojne v pogojih okupacije. Gre za odločitev za aktivni protiboljševiški boj tudi na domačih tleh. Odporiška gibanja so namreč bila različno usmerjena, problemi pa so ponavadi nastajali tam, kjer je bil odpor pod vodstvom ali pa povsem v domeni komunistov. Le-ti so kazali jasne namene po prevzemu oblasti ob koncu vojne ter po izvedbi revolucije in ta nevarnost je vzbudila nove kolaboracionistične potenciale, predvsem na Balkanu, a tudi ponekod v Zahodni Evropi. Podobno je vplivala tudi izzivalna in tvegana taktika odporiških gibanj, s katero se vsaj del prebivalstva ni strinjal, posebej še zaradi tega, ker so okupatorjevi policijski organi pri zatiranju odpora ter ob represalijah včasih dosledno uporabljali institut kolektivne odgovornosti, kar je posebej na Balkanu, imelo izredno tragične posledice za prebivalstvo. Revolucionarna perspektiva in tudi omenjena taktika komunističnega odporiškega gibanja je marsikje privedla do razkola med le-tem ter drugim, bolj zmernim in pragmatičnim odporiškim gibanjem, ki so ga ponavadi vodile liberalne ali konservativne politične sile. Kot posledica se je ponekod zato nekomunistično odporiško gibanje znašlo na robu ali v bližini kolaboracije. V takih primerih je šlo, kot smo že omenili, za očitno spremembo v doživljanju hierarhije sovražnikov.⁸

⁷ Boris Mlakar: Epuracija in poveljne žrtve v Zahodni Evropi. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1-2, str. 47-61.

⁸ Boris Mlakar: Domobranstvo, njegov nastanek in konec v evropskih primerjavah. V: Zgodovina v šoli, 2003, št. 3-4, str. 9-11.

K navedenemu moramo dodati tudi obširen in raznorodni sklop kolaboracije zaradi oportunističnih motivov. Gre za to, da v težkih vojnih razmerah mnogi posamezniki pristanejo na sodelovanje z okupatorjem s ciljem, da bi pač ta čas čim lažje preživeli, pri čemer pa večkrat prestopijo mejo med nujnimi in manj nujnimi stiki z okupatorskimi oblastmi. Zato takšna kolaboracija pogosto dobi moralno dvomljivo in za druge ljudi oziroma za skupnost škodljivo razsežnost. V marsikaterem primeru pa je navidez oportunistično sodelovanje z okupatorjem nujno za osnovno preživetje in je tako v bistvu izsiljeno, saj se le na ta način prizadeti izognejo že predvideni nesrečni usodi; v sodelovanje so lahko posamezniki prisiljeni tudi prek groženj z represalijami. Usode ruskih vojnih ujetnikov ali pa judovskih svetov v getih so za to več kot zgovorni primeri.⁹

Vse prej omenjene oblike kolaboracije in kooperacije z okupatorjem so se v času druge svetovne vojne dogajale tudi na Balkanu in tako tudi v zasedenih pokrajinah tedanje Kraljevine Jugoslavije. Le ta je nastala po prvi svetovni vojni z združitvijo Srbije in Črne gore s t.i. Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, to je južnoslovanskim ozemljem razpadlega avstro-ogrškega cesarstva. Država se ni posebej odlikovala po demokratični politični ureditvi, poleg tega pa so jo stalno pretresali notranji socialni in posebej nacionalni, etnični spori, pri čemer bi težko dejali, da je bila prav za vse probleme odgovorna t.i. velikosrbska dominacija ali pa diktatura kralja Aleksandra Karadjordjevića po letu 1929. Uspešni atentat na kralja leta 1934 v Marseillesu, v katerega so bili vpleteni hrvaški in makedonski skrajni nacionalisti, je položaj samo še zaostрил. Kljub temu je bil konec 30. let narejen poskus pomiritve med Srbi in Hrvati, predvsem z ustanovitvijo posebne hrvaške banovine. Jugoslaviji, ki se je v času med obema vojnama navezovala predvsem na Francijo, vse sosednje države niso bile naklonjene, nekatere so ji bile celo izrazito sovražne. V njihovih očeh je bila Jugoslavija umetna versajska tvorba, ki jo je treba slej ko prej razbiti in to na njene "naravne" sestavne dele. Dodatna nevarnost je nastopila leta 1938, po priključitvi (anšlusu) Avstrije, kar so posebej občutili Slovenci na skrajnem severozahodu. Hitler je z vse bolj trdnim ekonomskim navezovanjem ter s političnim pritiskom konec marca 1941 dosegel končni pristop Jugoslavije k Trojnemu paktu ter jo je zato hotel kot državo ohraniti. To ni veljalo za Mussolinija, ki je kot dedič predhodnega italijanskega imperializma kljub občasnemu taktiziranju imel v načrtu razbitje države kot potencialnega tekmeca na Jadranu, oziroma s tem doseči, da bi Jadran postal povsem italijansko morje.

Toda po demonstracijah proti pristopu k Trojnemu paktu ter po probritanskem puču srbskih častnikov, ki jim je sledil, se je tudi Hitler odločil za napad in razbitje Jugoslavije. Tu nastopi večnacionalnost dežele, dejavnik, ki smo ga izpostavili v naslovu prispevka. Hitler je namreč poleg Italije k sodelovanju pri agresiji povabil še Madžarsko in Bolgarijo. V celoti je to pomenilo, da so v napadu sodelovale sosednje države, ki so imele že stare težnje oziroma zahteve do posameznih delov jugoslovanskega državnega ozemlja, bodisi zato ker so menile, da gre za osvoboditev njihovih zatiranih manjšin oziroma (ponovno) združitve nacionalnega ozemlja, bodisi, da je šlo za druge zgodovinske in psevdozgodovinske argumente. V kratkotrajni vojni aprila 1941 so tako sile Osi prisilile jugoslovansko vojsko k vdaji, nakar je bila država v celoti zasedena in po Hitlerjevemu okusu tudi razkosana. Kralj in

⁹ Bennett, *Under the Shadow of the Swastika*, str. 185-215.

vlada sta se prek Bližnjega Vzhoda končno zatekla v britansko varstvo v London. V tujino so se umaknili tudi nekateri drugi posamezniki iz politične in kulturne elite, toda velik del le-te je ostal v zasedeni deželi in se je moral soočiti z možnostmi, ki jih je prinesla okupacija, prav s tistimi, ki so že omenjene.

Okupacija oziroma razkosanje jugoslovanskega prostora ter iz tega izhajajoči različni okupacijski sistemi so bili dejansko vzročno povezani z že omenjeno edinstveno nacionalno ter kulturno in zgodovinsko raznolikostjo države. Sklicevanje na tovrstne argumente je veljalo tako za utemeljevanje bolgarske okupacije in aneksije večjega dela Makedonije kot tudi za madžarsko zasedbo dela Vojvodine in severozahodnih ozemelj ob Dravi in Muri. Podobno je bilo z italijansko osvojitvijo velikega dela Dalmacije in Boke Kotorske. V ta kontekst bi lahko uvrstili celo italijansko okupacijo zahodne Makedonije in večine Kosova, kjer je (ali naj bi) fašistična oblast nastopala v imenu oziroma zastopala interese marionetne albanske vlade s ciljem doseči zaželeno združitev vseh Albancev v veliki Albaniji. Sicer pa je Hitler z odločitvami glede konkretne razdelitve jugoslovanskega plena hotel doseči več ciljev: na severozahodu razširiti meje nemškega rajha s po njegovem za hitro germanizacijo primernim slovenskim ozemljem; začasno okupirati dele Jugoslavije, posebej Srbijo, zaradi pomembnih komunikacijskih povezav; zadovoljiti teritorialne aspiracije svojih zaveznikov pri napadu; zadovoljiti hrvaške ustaše pri zahtevi po neodvisni državi kot nagradi za njihov doprinos pri rušenju Jugoslavije; v globalu ohraniti in nato še razširiti nemške možnosti pri ekonomskem izkoriščanju tega prostora.¹⁰

Glede razvoja po posameznih jugoslovanskih pokrajinah se najprej pomudimo pri najjužnejši pokrajini, to je pri Makedoniji, ki so ji v tedanji Jugoslaviji pogosto rekli kar južna Srbija. Večji del vardarske Makedonije je na povabilo Hitlerja zasedla Bolgarija, enako tudi del jugovzhodne Srbije in majhen del vzhodnega Kosova. Pri Makedoniji so bolgarske oblasti njeno zasedbo in priključitev utemeljevale s tem, da so Makedonci pravzaprav Bolgari in da je tako prišlo do osvoboditve dela Bolgarov izpod srbske oblasti in njihove združitve z matično državo. Del makedonskega prebivalstva je dejansko bil na takem stališču in je prihod Bolgarov pozdravljal ter sodeloval z novimi oblastmi. Odraž takega stališča je bila ustanovitev Centralnega akcijskega komiteja v Skopju, ki pa so ga nezaupljive bolgarske oblasti kmalu razpusstile. Le-te so si prizadevale v čim krajšem času Makedonce pobolgariti ter so v ta namen začele silovito kulturno in propagandno ofenzivo, tudi s širitvijo bolgarskih patriotskih organizacij, med katerimi je najbolj izstopalo društvo "Branik".¹¹ Sicer pa je imela v makedonski zgodovini v prvi polovici 20. stoletja najbolj vidno vlogo osvobodilna organizacija VMRO, ki ji je v tem času načeloval Ivan Mihajlov. Formalno se je Mihajlov zavzemal za samostojno makedonsko državo, a se je ob moralni nemški in ustaški podpori vsa prva leta okupacije zadrževal v Zagrebu.¹² Odporniško gibanje pod vodstvom komunistov se je zaradi probolgarskega stališča njihovega voditelja Metodija Šatorova sicer začelo šele v pozni jeseni 1941, vendar je postajalo vse močnejše, tudi zaradi neuspeha bolgarizacije dežele.

¹⁰ Jozo Tomasevich: *War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945 : Occupation and Collaboration*. Stanford 2001, str. 61 (dalje Tomasevich, *Occupation and Collaboration*).

¹¹ Džordži Malkovski: *Bugarskata fašistička organizacija "Branik" vo Makedonija 1941-1944*. Skopje 1992.

¹² Nada Kisić Kolanović: *Ivan Vanča Mihajlov : makedonski revolucionar uskračen za domovinu i korijene*. Časopis za suvremenu povijest, 2002, št. 1, str. 107-139.

Zato so oblasti za boj proti partizanom iz domačinov organizirale t.i. kontračete, v katerih so sodelovali tudi pristaši Mihajlova.¹³ Le-ta je poskušal Nemce prepričati, da bi njegove pristaše organizirali v posebne SS enote, vendar razen majhne enote v začetku leta 1944 njegovo prizadevanje ni obrodilo sadov. Podobno je propadla tudi njegova s strani Nemcev sponzorirana akcija septembra 1944, da bi razglasil samostojno makedonsko državo. Nemci so s tem želeli pomiriti makedonsko ozemlje, ki je postajalo zaradi njihovega umika iz Grčije vse bolj pomembno.¹⁴ Sicer pa je od sredine leta 1942 v severni in zahodni Makedoniji delovalo tudi nekaj četniških enot, ki so se naslednje leto razvile v več brigad in korpusov. Nekatere izmed teh enot so imele do partizanskega odporiškega gibanja strpen odnos in so jeseni 1944 tudi pristopile na njegovo stran.¹⁵

Kot že omenjeno, so Italijani v imenu Albanije po umiku nemških enot spomladi 1941 zasedli skoraj celotno Kosovo in zahodno Makedonijo ter z aneksijo tega ozemlja ustvarili t.i. Veliko Albanijo, ki je bila v celoti pod italijansko kontrolo oziroma zasedbo. Albanski nacionalisti s tem še niso bili zadovoljni ter so zahtevali, da jim Bolgari odstopijo tudi mesto Skopje. Italijanska oblast je v jezikovnem pogledu pokrajini nadela povsem albansko lice, pospeševala je organizacijo albanske fašistične stranke, enako tudi ustanavljanje kolaboracionističnih enot iz albanskih domačinov v obliki prostovoljskih vaških in obmejnih straž. Te enote so sodelovale tudi pri izganjanju srbskih in črnogorskih naseljencev iz pokrajine. Podobno so se dogodki odvijali tudi na območju zahodne Makedonije. Septembra 1942 so tudi na Kosovu obnovili organizacijo Bali Kombëtar, ki je sprva delovala kot odporiško gibanje, vendar se je zaradi svojega protikomunizma ter zavzemanja za Veliko Albanijo vse bolj približevala italijanski in kasneje nemški okupacijski oblasti in tako končno postala kolaborantska organizacija. Podobno politično in vojaške podporo okupatorjem je dajala tudi t.i. Druga prizrenska liga, ustanovljena po premirju z Italijo in po zasedbi pokrajine s strani Nemcev. V tedaj osnovani Albanski nacionalni komite in kasnejšo albansko vlado se je kot minister vključil tudi Xhafer Deva, glavni kolaboracionistični voditelj s Kosova.¹⁶ Nemci so pospeševali formiranje večjih kolaboracionističnih enot, ki bi jih sestavljali Albanci s Kosova. Tako je bil konec 1943 formiran t.i. Kosovski polk, ki so ga uporabili za bojevanje s partizani v sosednjih pokrajinah. Spomladi 1944 so končno formirali še 13. SS divizijo "Skenderbeg", ki je štela približno 7000 mož, a s povsem nemškim poveljniškim kadrom. Vendar je bilo moštvo z vidika nemških potreb nezanesljivo in je kasneje množično dezertiralo.¹⁷ Pristaši Xhaferja Deve oziroma pripadniki Bali Kombëtarja pa so bili na Kosovu aktivni še po umiku nemškega okupatorja, tako da so imele jugoslovanske komunistične oblasti z njimi še veliko težav.¹⁸ Čeprav je glede na razmere na Kosovu točno število različnih vrst kolaboracionistov težko ugotoviti, pa

¹³ Džordži Malkovski: Profašističkite i kolaboracionističkite organizacii i grupi vo Makedonija 1941-1944 godina. Skopje 1995.

¹⁴ Tomasevich, Occupation and Collaboration, str. 167.

¹⁵ Mladen Colić: Četničke vojne formacije u Makedoniji 1942-1944. godine. V: Vojnoistorijski glasnik, 1974, št. 1, str. 145-167.

¹⁶ Bernd J. Fischer: Albania at War 1939-1945. London 1999; Milutin Folić: Okupacioni sistem i kolaboracija na Kosovu i Metohiji 1941-1945. V: Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije. Tom I. Podgorica 1997, str. 561-573.

¹⁷ Pavle Dželetović Ivanov: 21. SS-divizija Skenderbeg. Beograd 1987.

¹⁸ Rajko Vidačić: Obračun sa balistima 1944-1952. Beograd 1990.

je videti utemeljena ocena, da je bila na območju tedanje Jugoslavije prav albanska kolaboracija najbolj množična, saj je zajela največji del prebivalstva.¹⁹

Črno goro, ki so jo tudi zasedli Italijani, so še pred prvo svetovno vojno razdvajali spori med separatisti, t.j. pristaši samostojnosti (t.i. zelenaši) ter prosrbskimi nacionalisti (t.i. bjelaši). Prvi so pozdravili italijansko okupacijo kot korak k ponovni pridobitvi samostojnosti. 12. julija 1941 je njihova nacionalna skupščina na Cetinju razglasila samostojno Črno goro, kot dedno monarhijo, na čelu s staro dinastijo Petrović. Toda princ Mihajlo Petrović je krono odklonil, zato je moral italijanski kralj določiti regenta. Najizrazitejša osebnost med separatisti je bil Sekula Drljević. Vse to pa je bilo več ali manj simboličnega značaja, saj je zatem izbruhnila ljudska vstaja proti italijanskim okupatorjem, v novem odporiškem gibanju pa so kmalu pridobili monopolno vlogo komunisti. Čeprav je bila prva vstaja zadušena, pa so komunisti postajali vse močnejši, predvsem pa so izvajali izredno sektaško politiko, ki jo je spremljal tudi velik teror nad prebivalstvom, ki jim morebiti ni bilo naklonjeno. To je na drugi strani začasno okrepilo velikosrbske četnike pod vodstvom Pavla Djurišića, prišlo pa je tudi do zблиžanja med nacionalisti in separatisti. Vsekakor je na delu Črne gore tedaj divjala prava državljanska vojna, pri čemer je bila prisotnost italijanskih okupatorjev zgolj stranskega pomena. Četniki so v Sandžaku in vzhodni Bosni zagrešili kar nekaj pokolov nad muslimanskim prebivalstvom. Čeprav je del četnikov tedaj že sodeloval z Italijani oziroma z Nemci, pa so jih le-ti po ofenzivi v Hercegovini spomladi 1943 ujeli in razorožili.²⁰ Po premirju z Italijo so tudi Črno goro zasedli Nemci, ki so obnovili podporo črnogorski samoupravi, na kar je kazala ustanovitev upravnega sveta, hkrati pa so ponovno podprli četnike, tako da je Djurišić lahko organiziral črnogorski prostovoljski korpus z okrog 8000 možmi.²¹ Ob bližajočem se koncu vojne je Drljević v Zagrebu formiral nekakšno črnogorsko begunsko vlado, vendar kljub zvezam z ustaškimi oblastmi ni mogel preprečiti pokola, ki so ga ustaši izvedli nad umikajočimi se črnogorskimi četniki.

Najbolj izstopajoči primer vloge etničnega faktorja v procesu razbijanja Jugoslavije in tudi kot primer najbolj ekstremnega kolaboracionizma in kvizlinštva predstavlja Nezavisna država Hrvatska (NDH). Z razglasitvijo "neodvisnosti" 10. aprila 1941 v Zagrebu je prišla do izraza oblika, lahko bi rekli, "avtentične", vnaprej pripravljane in zaželenne kolaboracije, ki je imela hkrati tudi značaj pete kolone. Hitler in Mussolini sta s tem Hrvaško uporabila kot glavni argument in kot največji "kamen", s katerim je bila razbita jugoslovanska država. V tej satelitski državi sta postavila na oblast ustaše, pri katerih ni šlo zgolj za pragmatično podporo in identificiranje s trenutnimi in konkretnimi načrti oziroma dejanji okupatorjev, temveč tudi za skoraj popolno enačenje z ideološkimi in celo rasnimi cilji nacizma. Ustaško gibanje je v svojem razvoju od začetkov v dvajsetih let 20. stoletja v agitiranju proti t.i. velikosrbskemu zatiranju Hrvatov - tudi s pomočjo in spodbudo Italije in Madžarske, torej obeh že omenjenih revanšističnih držav - prehodilo pot od majhne skupine nacionalističnih ekstremistov pa do osvoboditelja hrvaškega naroda in no-

¹⁹ Branko Petranović: Srbija u drugom svetskom ratu 1939-1945. Beograd 1992, str. 248.

²⁰ Radoje Pajović: Kontrarevolucija u Crnoj Gori : četnički i federalistički pokret 1941-1945. Cetinje 1977; Špiro Lagator: Kvislinške vojne formacije u Crnoj Gori 1941-1945. V: Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije. Tom I. Podgorica 1997, str. 515-522.

²¹ Tomasevich, Occupation and Collaboration, str. 143-148; Vučeta Redžić: Gradjanski rat u Crnoj Gori 1941-1945. godine, 1-2. Podgorica 2002.

silca oblasti kvizlinške države, ki naj bi bila uresničitev avtentičnih nacionalnih aspiracij hrvaškega naroda. Po svojem statusu se je sicer NDH lahko primerjala s podobno fiktivno samostojno Slovaško Josefa Tisa. Država je po sporazumu med Nemčijo in Italijo spadala v interesno sfero slednje, v vojaškem pogledu pa je bila delno tudi okupirana in s tega vidika razdeljena v več con. Država naj bi dobila tudi svojega kralja - italijanskega princa, vendar je tudi to ostalo več ali manj pri zamislih.

Na čelu NDH je stal Ante Pavelić, imenovan poglavnik, obdan z glavnimi sodelavci - doglavniki. Toda država ni bila etnično homogena: če odmislimo muslimane, so tretjino prebivalstva predstavljali osovraženi Srbi, da ne govorimo še o Judih in Romih. Po Pavelićevem načrtu naj bi srbski "problem" rešili nekako po tretjinah: tretjino Srbov naj bi izgnali, tretjino pokatoličaniili ter tretjino preprosto pobili. In dejansko, v prvih mesecih popolnega kaosa in brezpravja je izbruhnilo tako protisrbsko nasilje, da je vzbudilo celo zgražanje predstavnikov okupatorskih oblasti. Vrh hrvaške katoliške cerkve je v začetku v tem pogledu igral dvoumno vlogo, a je vsaj nadškof Alojzije Stepinac proti taki politiki protestiral. Tako je NDH med tedanjimi satelitskimi državami izstopala tudi po prakticiranju ekstremnega rasističnega in ideološkega nasilja, ki je bilo po svoji genocidnosti primerljivo le še s politiko holokavsta nacističnega rajha samega.²² Čeprav je bila v formalnem smislu to celo neke vrste parlamentarna država, pa so glavno besedo na vseh področjih imeli ustaši. Kot glavna policijska oziroma varnostna sila je delovala ustaška milica (vojnica), ki je bila tako neke vrste politična, partijska vojska. Spominjala je na nacistično SS in to ne samo po svojih črnih uniformah, temveč predvsem po svojih zločinih pri preganjanju Srbov ter pri iztrebljanju hrvaških Judov in Romov.²³ Pojem ustaškega genocidnega nasilja je postalo koncentracijsko taborišče Jasenovac, čeprav je res, da žrtev, ki so tam izgubile življenje, ne moremo več šteti v stotisočih, kot se je to iz propagandnih razlogov prikazovalo v preteklih desetletjih.²⁴ NDH je imela tudi svojo redno vojsko - Hrvatsko domobranstvo, ki pa je bilo z menjavanjem vojne sreče vse bolj nezanesljivo in je mnogo njegovih pripadnikov dezertiralo k partizanom. Konec leta 1944 je zato ustaško vodstvo združilo ostanke domobranstva z bolj zanesljivimi ustaškimi enotami v skoraj 20 divizij, združenih v pet ustaških korpusov. Poleg tega je v okviru oboroženih sil NDH delovalo tudi močno orožništvo.²⁵ Pavelić je Hitlerju ponudil tudi hrvaško pomoč v neposrednem boju proti boljševizmu na vzhodni fronti in tako v Rusijo poleg letalske in pomorske enote poslal tudi pehotno legijo, ki je bila nato popolnoma razbita, a ne tudi pobita v razvalinah Stalingrada. Poleg tega so Nemci iz hrvaških "prostovoljcev" po vežbanju v Nemčiji formirali tudi tri t.i. legionarske divizije, ki so sodelovale v bojih proti partizanom na ozemlju NDH.²⁶

²² Ladislav Hory, Martin Broszat: *Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*. Stuttgart 1964; Bogdan Krizman: *Ustaše i Treći Reich*, 1, 2. Zagreb 1983; Marcus Tanner: *Croatia : A Nation Forged in War*. New Haven - London 1997, str. 141-167.

²³ Fikreta Jelić-Butić: *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb 1977, str. 135-187; Nikola Popović: *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*. Beograd 1989; Alan Labus: *Tisak NDH o svjetskim ratnim događajima*. V: *Časopis za suvremenu povijest*, 2004, št. 2, str. 523-550.

²⁴ Meho Visočak, Bejdo Sobica (ur.): *Jasenovac : žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*. Sarajevo 1998.

²⁵ Ivan Košutić: *Hrvatsko domobranstvo u drugom svetskom ratu*. Zagreb 1992; Damir Jug: *Oružane snage NDH : sveukupni ustroj*. Zagreb 2004.

²⁶ Dragan Kljakić: *Ustaško domobranska legija pod Stalingradom*. Zagreb 1979.

Pred ustaškim nasiljem so številni Srbi bežali v gozdove, vendar se je le del teh priključil komunističnemu partizanskemu gibanju. Drugi del, ki se je organiziral v četniške enote, so italijanske oblasti izrabile v svojo korist, tudi ob nasprotovanju ustaških oblasti, ter so jih spomladi 1942 organizirale v t.i. prostovoljno protikomunistično milico (Milizia Volontaria Anticomunista). Oskrbovale so jih s hrano in orožjem ter sčasoma usmerile predvsem proti vse močnejšim partizanom.²⁷

V okviru Nezavisne države Hrvatske je spadalo tudi ozemlje Bosne in Hercegovine. Kot poseben verski in tudi politični subjekt so že pred vojno nastopali tamkajšnji muslimani. Ustaško vodstvo jih je proglasilo za del ali celo za "cvet" hrvaškega naroda in videti je, da tradicionalno vodstvo muslimanov ni nasprotovalo takemu statusu. Tudi verski voditelj, t.j. Reis-ul-Ulema Fehim Spaho, je bil v začetku zelo proustaško usmerjen. Mnogi muslimani so se priključevali ustaškim enotam in tudi sodelovali v zločinih proti srbskemu prebivalstvu. Toda sledil je protiudarec s srbske strani in v vzhodni Bosni so četniki delali masakre nad muslimanskim prebivalstvom.²⁸ Le-to se je znašlo v stiski, videlo pa je, da jih ustaške oblasti ne morejo učinkovito zaščititi, zato se je vse bolj obračalo na obe okupatorski sili, najprej na Rim, zatem seveda na Berlin. Pod tutorstvom prvih so nastale enote muslimanske milice, ki pa se niso borile proti četnikom, temveč v glavnem proti partizanom.

Znotraj NDH kljub deklariranemu hrvaštvu muslimani le niso uživali prave enakopravnosti v primerjavi s Hrvati, na kar je med drugim kazalo tudi dejstvo, da so imeli v hrvaški vladi le enega ali največ dva ministra.²⁹ Prihajalo je do določene napetosti med katoličani in muslimani, zato je del vodstva slednjih v začetku novembra 1942 poslal Hitlerju memorandum z zahtevami po posebnem, avtonomnem statusu Bosne znotraj NDH, ki bi bila pod neposrednim varstvom Wehrmachta. Zahtevali so tudi osnovanje posebnih muslimanskih enot, osnovo zanje pa so videli v že delujoči muslimanski legiji pod poveljstvom majorja Muhameda Hadžiefendića. Nemci seveda iz obzira do ustašev želji po muslimanski avtonomiji niso mogli ustreči, drugače pa je bilo z vprašanjem muslimanskih vojaških enot. Za muslimane se je takorekoč - tudi zaradi skupnega sovražnika - zelo ogrel Heinrich Himmler ter se odločil, da iz bosanskih muslimanov formira SS divizijo. Februarja je Hitler izdal ustrezno povelje za ustanovitev 13. Waffen SS gorske divizije "Handschar" (hrvaške št. 1). Začela se je rekrutacija in vežbanje muslimanskih prostovoljcev, h katerim so dodali tudi nekaj Hrvatov in Albancev. To je bila prva SS divizija, ki jo je Himmler ustanovil iz negermanskega moštva. Odziv je bil dober, toda enota te divizije, ki se je vežbala v Franciji, se je celo uprla. Po končanem vežbanju v Nemčiji je bila divizija premeščena v Bosno, kjer je v boju proti partizanom in srbskemu prebivalstvu zagrešila kar nekaj krvavih zločinov. Nemci so k propagandi in verski podpori divizije pritegnili tudi jeruzalemskega velikega muf-tijo Husseinija, s čimer so se povezovale ideje o zgodovinski sorodnosti in sodelovanju nacionalnega socializma in islama. Toda omenjeno početje bosanskih esesovcev je v novem položaju postalo neproduktivno in Nemci so divizijo avgusta 1944

²⁷ Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 251-263; Fikreta Jelić-Butić: *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*. Zagreb 1986.

²⁸ Zdravko Dizdar, Mihael Sobolevski: *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941-1945*. Zagreb 1999.

²⁹ Enver Redžić: *Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu*. Sarajevo 1998; isti, *Bosna i Hercegovina 1941-1945 u njemačkim i italijanskim dokumentima*. Sarajevo 1996; Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 488-506.

umaknili iz Bosne. Njeni pripadniki so množično dezertirali k partizanom in ustašem, tako da je divizija kot taka dejansko prenehala obstajati, čeprav so Nemci njen naziv ohranili kot kamuflažo za druge enote. Podobno usodo je doživela tudi ne do kraja formirana 23. SS divizija "Kama" (hrvaška št. 2).³⁰

Nazadnje se nekoliko bolj podrobno posvetimo še medvojni usodi Slovenije, majhne dežele na skrajnem severozahodu tedanje jugoslovanske države, stisnjene med Italijo in Avstrijo. Tu so po letu 1938 že gospodovali nacisti, ki so še okrepili revanšistične in aneksionistične težnje po severnem delu Slovenije, sklicujoč se pri tem na nekdanjo vključenost Štajerske in Kranjske v avstrijsko cesarstvo in na ekonomsko močno nemško manjšino. V skrajni interpretaciji naj bi bili sicer tamkajšnji Slovenci celo zgolj slovensko govoreči Avstrijci oziroma Nemci.³¹ Ob sami okupaciji je omenjena nemška manjšina nastopala kot peta kolona, zatem pa kot najzanesljivejša opora nacističnemu okupacijskemu režimu. Le-ta je imel za osnovni cilj uničenje slovenskega naroda kot političnega in etničnega subjekta in je zato takoj izbrisal vse znake slovenske prisotnosti in tako tudi ni pričakoval niti ne želel kakršnekoli kolaboracije s slovenskim nacionalnim predznakom. Dopusčal je le kolaboracijo tamkajšnjih Nemcev ter tistih Slovencev, ki so se odpovedali svoji narodnosti.³² Podobno, z istim ciljem, čeprav z nekoliko milejšo politiko, so postopale madžarske okupacijske oblasti v Prekmurju na vzhodu Slovenije. Tudi tam so na pot kolaboracije takoj stopili pripadniki tamkajšnje madžarske manjšine ter manjši del Slovencev, ki je bil že od prej pod kulturnim in političnim madžarskim vplivom.³³

V južni Sloveniji, ki so jo okupirali Italijani, je tok dogodkov ubral nekoliko drugačno pot. Italijani so sicer v nasprotju z mednarodnim pravom to t.i. Ljubljansko pokrajino (Provincia di Lubiana) takoj priključili h Kraljevini Italiji, vendar so v njej ohranili kulturno in delno upravno avtonomijo Slovencev. Edino v tej pokrajini je praktično in simbolno Slovenija še obstajala naprej in je predstavljala tudi pribežališče za begunce z nemškega okupacijskega območja. Zato je v pokrajini prišlo do neke vrste upravne in tudi politične kolaboracije, ki je bila sicer v skladu z določili mednarodnega prava in ni škodovala narodnim interesom. Predstavniki vseh slojev slovenskega prebivalstva so sodelovali v t.i. sosvetu (consulta) pri italijanskem visokem komisarju. Ta organ je sicer imel le malo pristojnosti in ko so italijanske oblasti po začetku odporiških akcij tudi proti nevpletenemu prebivalstvu nastopale z izredno ostrimi represalijami, so člani sosveta začeli izstopati in je zato izgubil vsakršen pomen. Kljub temu so se na račun njegovega najbolj izpostavljenega člana, to je bivšega bana Marka Natlačena, tako pri kraljevski vladi v begunstvu kot tudi pri britanskih zaveznikih v začetku slišali določeni očitki o kolaboraciji; takšen vtis pa so v tisku z napihnjjenimi vestmi pospeševale tudi same italijanske oblasti.³⁴

³⁰ Enver Redžić: Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija : autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh. Sarajevo 1987; Neulen, An deutscher Seite, str. 216-218; Nijaz Hamza: Punt bosanskega SS bataljona. V: Republika, 26. 3. 1995.

³¹ Christian Promitzer: Znanost in zločin - Inštitut za jugovzhodno nemštvo v Gradcu 1938-1945. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2005, št. 1, str. 79-96.

³² Tone Ferenc (ur.): Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945. Maribor 1980; Makso Šnuderl: Dnevnik 1941-1945, 1 : V okupirani Ljubljani. Maribor 1993.

³³ Ferdo Godina: Prekmurje 1941-1945 : prispevek k zgodovini NOB. Murska Sobota 1980.

³⁴ Tone Ferenc: La provincia "italiana" di Lubiana : documenti 1941-1942. Udine 1994; Marco Cuzzi: L'occupazione italiana della Slovenia (1941-1943). Roma 1998.

Prejšnje slovenske politične elite so se v glavnem umaknile v ilegalno ter vzdrževale stike - tudi obveščevalnega značaja - z begunsko kraljevsko vlado v Londonu. V Sloveniji ni bilo nobene profašistične skupine in razen nekaterih posameznikov so bili vsi za zavezniški tabor in tudi pričakovali njegovo zmago. Omenjene elite in njihovi podmladki so organizirale ilegalne legije kot zametke odporiškega gibanja, ki so se ukvarjale z obveščevalno dejavnostjo in čakale na navodila vlade v tujini oziroma na približevanje zavezniških front. V zametkih se je poleti 1941 začelo organizirati tudi slovensko četniško gibanje. Na drugi strani smo imeli zelo aktivno komunistično partijo kot del vsejugoslovanske partije, ki se je tik pred vojno odločila, da v primeru sovražnega napada in okupacije organizira odpor, če bodo razmere hkrati primerne tudi za izvedbo revolucije oziroma za prevzem oblasti.³⁵ Po nemški invaziji na Sovjetsko zvezo so komunisti že iz internacionalne obveznosti do prve države socializma skupaj s svojimi levičarskimi zavezniki dvignili upor. V južnejših jugoslovanskih pokrajinah so takoj trčili na legalistično četniško gibanje, medtem ko v Sloveniji pravega notranjega nasprotnika še niso imeli. So pa sami s svojo razredno dikcijo in vse pogostejšimi likvidacijami ljudi iz meščanskega tabora ustvarjali vedno večjo napetost med Slovenci, čeprav je bila med njimi načelna odporiška naravnost v začetku vsesplošna.³⁶

Komunisti so svoje nasprotnike, ki so jim sprva nasprotovali zgolj s pisanjem v ilegalnem časopisju, začeli imenovati "bela garda", kar je kazalo na izrazoslovje in seveda tudi vzdušje iz časa po oktobrski revoluciji v Rusiji. Italijanske oblasti so seveda poskušale izrabljati nastali spor, pri čemer so instrumentalizirale tudi slovenski legalni tisk, ki se je vse bolj spreminjal v navadno kolaboracionistično trobilo. S preobratom in prvimi zmagami Rdeče armade pred Moskvo, še bolj pa z obstojem prvih ozemelj, ki so jih kontrolirali partizani, je komunistično vodstvo odporiškega gibanja pospeševalo revolucionarno usmeritev in priprave na skorajšnji prevzem oblasti, pri čemer naj bo omenjeno, da je partija sicer iz Moskve dobivala drugačna navodila. Taka naravnost je med drugim pomenila na stotine pobitih domačih resničnih in potencialnih nasprotnikov. Italijanske oblasti so na drugi strani izvajale splošno pustošenje in množično pobijanje prebivalstva, tako da se je le-to znašlo v nemogočem in frustrirajočem položaju. Ponekod je prišlo do spontanega odpora proti partizanom, kar je izrabilo ilegalno meščansko vodstvo s svojimi legijami ter se po taktični presoji, da nastopajoča komunistična grožnja pomeni večjo nevarnost kot pa le začasna okupacija, pogodilo z okupacijskimi oblastmi o formiranju samobrambnih vaških straž. Podobno kot že prej v Hercegovini in na Hrvaškem so Italijani te formacije organizirali in poimenovali kot prostovoljno protikomunistično milico (MVAC). Večina njenih pripadnikov je bila prostovoljcev, toda precejšen del bojevnikov je vanjo vstopil zaradi italijanske grožnje, da bodo sicer odpeljani v koncentracijsko taborišče. Temu bi torej lahko rekli izsiljena kolaboracija. Med partizani in omenjeno milico so v mesecih pred italijansko vdajo septembra 1943 potekali ogorčeni spopadi, kar je ob spremljajočem ideološkem in političnem boju že spominjalo na državljansko vojno. Vsaj na propagandni ravni je nastajal vtis, da gre za spopad med komunistično in katoliško stranjo, čeprav so bile stvari bolj za-

³⁵ Peta zemaljska konferencija KPJ. Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije, I/10. Beograd 1980, str. 204.

³⁶ Boris Mlakar: Upor ali kolaboracija - resnična dilema? V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 2, str. 113-122.

pletene, saj je bila sicer tudi večina partizanov katoličanov. V druge slovenske pokrajine ta spopad v ekstremnih oblikah ni segel, nasprotniki komunistov so bili namreč prešibki, pa tudi okupatorske oblasti niso dopuščale kakšne uradne slovenske kolaboracionistične aktivnosti. To je veljalo tako za nacistične oblasti na Štajerskem in Gorenjskem kot tudi za italijanske fašistične oblasti na Primorskem, ki je sicer spadala pod kraljevino Italijo že od leta 1918. Partizansko gibanje je imelo tu tudi bolj poudarjen narodnoosvobodilni značaj in je uživalo splošno podporo prebivalstva.

Po 8. septembru 1943 sta v Ljubljanski pokrajini obe strani pričakovali zavezniško izkrcanje v Istri. V tem primeru bi šlo za vprašanje, kdo je gospodar tega ozemlja in kdo se bo zaveznikom predstavil kot zastopnik slovenskega naroda. V kratkotrajni, takorekoč čisti državljanski vojni so tedaj partizani obračunali z meščanskimi nasprotniki, čeprav so le-ti upali tudi na medsebojni sporazum. Ker ujetnikom v glavnem ni bilo prizanešeno, je to predstavljalo nov šok in ponovno utrditev prepričanja, da je komunistična nevarnost resna in da prihodnost z njo ne prinaša nič dobrega. To je bila osnova za nadaljevanje politične in oborožene kolaboracije tudi z Nemci, ki so v naslednjih tednih okupirali in po ofenzivnih akcijah proti partizanom utrdili svojo oblast tudi v Ljubljanski pokrajini ter na Primorskem in v Istri. Te pokrajine so nacisti vključili v Operacijsko cono Jadransko primorje (Operationszone Adriatisches Küstenland), pri čemer so v Ljubljani kot nekakšnega malega kvizlinga na oblast postavili bivšega jugoslovanskega generala Leona Rupnika.³⁷ Iz ostankov nekdanje protikomunistične milice ter iz novih prostovoljcev so s pomočjo Nemcev organizirali novo kolaboracionistično formacijo - Slovensko domobranstvo. Le-to je sestavljalo 13.000 mož in je bilo bolj učinkovito kot omenjena milica in se je do neke mere razširilo tudi na nekatere sosednje pokrajine, čeprav vse te formacije niso imele skupnega poveljstva. Nemške oblasti so se namreč zavedale, da je tudi pri njih prisoten močan nacionalistični naboj in da večina pripadnikov simpatizira z zavezniško stranjo ter so zato strogo nadzirale ideološko vzgojo domobrancev na eni ter tudi vsako ilegalno organiziranje na drugi strani. Ko so ilegalne strukture znotraj domobranstva postale premočne in ko so že prešle v fazo priprav za upor proti Nemcem, je nastopil gestapo in marsikateri domobranski častnik je tako končal v Dachauu.³⁸

Na mednarodni sceni je Titova partizanska vojska pridobila zavezniško priznanje, prišlo je tudi do sporazuma med Titovo in kraljevo vlado, kar je imelo za posledico, da so bili vsaj tisti kolaboracionisti, ki so se poleg komunistične nevarnosti sklicevali tudi na zvestobo in legitimnost kraljeve vlade, pozvani, da se priključijo Titovi vojski. V Sloveniji je vsaj pri pripadnikih domobranstva ta poziv obvisel v zraku, saj sta bila nezaupanje in strah, povzročena z dotedanjimi tisočimi žrtvami in zločini na obeh straneh, že prevelika. Ob vsem tem je zanimivo, da je celo na prelomu 1944/1945 prihajalo do primerov, ko so bile posamezne skupine ljudi takorekoč potisnjene v kolaboracijo z okupatorjem. Tako je npr. v vzhodni Sloveniji od poletja 1943 deloval osamljen odred slovenskih četnikov. Nekajkrat je napadel nemške postojanke, drugače pa je bil pasiven in partizanov, ki jih tam skoraj ni bilo, ni napadal. Jeseni 1944 so se tam partizani krepili in so kot svojega sovražnika

³⁷ Stanko Kociper: Kar sem živel. Ljubljana 1996.

³⁸ Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo 1943-1945 : ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana 2003, str. 427-454.

identificirali tudi omenjeni odred. Poskušali so ga uničiti in v eksistencialni stiski se je njegov poveljnik pogodil z okupacijskimi oblastmi, da so mu dodelile drugo območje, ki je bilo varovano od njihovih sil.³⁹

Kakorkoli že, to vztrajanje ob okupatorju do konca vojne se je za slovenske kolaboracioniste, ki jih glede na vzroke njihovega nastanka lahko imenujemo tudi protirevolucionarje, tragično končalo. Nove komunistične oblasti so z njimi krvavo obračunale in to v razsežnostih, ki nimajo primerjave v podobnih dogodkih po Evropi ob koncu vojne.⁴⁰ Podobno se je zgodilo tudi s srbskimi, črnogorskimi in hrvaškimi kolaboracionisti, ki so se ob umiku tedaj znašli na ozemlju Slovenije.⁴¹

Vse to jasno kaže, kako pestra je bila slika medvojne kolaboracije na ozemlju Jugoslavije in kako je tudi sama večkulturna in večnacionalna struktura države pogojevala omenjeno pestrost. To je na nekaterih območjih povzročalo tudi pravi kaos in bojevanje vseh proti vsem ter hkrati brisanje meje med odporništvom in kolaboracijo. Le-ta se v svoji najbolj "čisti" in izvorni obliki pojavlja pri hrvaških ustaših v okviru NDH, iz nacionalnih, a tudi ideoloških razlogov tudi pri precejšnjem delu že predhodno nacificirane nemške manjšine, posebej v Sloveniji. Iz nacionalnih razlogov pride takoj po okupaciji do kolaboracije pri Albancih ter delu Makedoncev, Črnogorcev, Madžarov in muslimanov. Poseben primer predstavlja Nedićeva Srbija. Zaradi protirevolucionarnega nasprotovanja komunističnemu partizanstvu pride do kolaboracije pri četnikih, posebej tistih v Črni gori in tudi na Hrvaškem. Tovrstni primer funkcionalne ali taktične kolaboracije je posebej jasen v Sloveniji. Ob tem je seveda treba reči, da so bili nekateri razlogi in vzroki, da je prišlo do kolaboracije, po svoji lastni notranji logiki lahko povsem legitimni in človeško opravičljivi. Tu mislimo predvsem na prizadevanja za nacionalno osvoboditev ali združitvev posameznega naroda ali na drugi strani na obrambo pred nasiljem, bodisi da je šlo za revolucionarno komunistično, ustaško ali pa četniško nasilje. Vendar se je tu pokazalo očitno tragično dejstvo, da znotraj splošnega poteka druge svetovne vojne oziroma glede na temeljni značaj te vojne ni bilo mogoče uspešno bojevati še neke druge majhne vojne - ki bi sama po sebi, kot rečeno, lahko imela pozitivne cilje in motive - v kolikor ni bila vpeta v glavni in v bistvu edini možni tok, to je v boj zavezniškega tabora proti nacifašističnim napadalcem do končne zmage. To kažejo tudi nekateri podobni primeri v vzhodni Evropi. Kljub nekaterim do določene mere razumnim revizionističnim relativiziranjem namreč ostaja dejstvo, da je drugo svetovno vojno iz imperialističnih, a tudi ideoloških in celo rasističnih teženj zanetil fašistični (nacistični) tabor in da je bila zmaga nad njim nujna za nadaljnji obstoj demokracije ter "normalni" razvoj človeštva. Dejstvo, da je v tej vojni na zavezniški strani sodelovala tudi komunistična Sovjetska zveza in da si je po zmagi tako ali drugače podvrgla vzhodno Evropo, te ocene po našem mnenju bistveno ne zamaja. To slednje je pomembno tudi zaradi razvoja v Jugoslaviji, kjer so komunisti celo v nasprotju z navodili Moskve dokončno izrabili odporniško gibanje za svoje revolu-

³⁹ Jože Melaher: Četniki na Štajerskem. V: Zbornik Svobodna Slovenija 1965 (Buenos Aires), str. 245-260.

⁴⁰ Boris Mlakar: Domobranstvo, njegov nastanek in konec v evropskih primerjavah. V: Zgodovina v šoli, 2003, št. 3-4, str. 13-15.

⁴¹ O zapletenem dogajanju v Sloveniji med drugo svetovno vojno glej še naslednje publikacije: Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1976; Stane Kos: Stalinistična revolucija na Slovenskem 1914-1945, I-II. Roma 1984, Buenos Aires 1991; Tamara Griesser-Pečar: Razdvojeni narod : Slovenija 1941-1945 : okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija. Ljubljana 2004.

cionarne načrte in prevzem oblasti. Toda znotraj gibanja so edini združevali vse priznane in nepriznane narode Jugoslavije in so se tako mnogim ob vseh krvavih balkanskih poslih upravičeno zdeli edina in tudi najbolj racionalna izbira. Glede komunistične vladavine v Jugoslaviji, ki se je napovedovala, pa sta že konec leta 1943 britanski premier Winston Churchill ter njegov odposlanec Fitzroy Maclean malce cinično ugotavljala, da pač onadva po vojni nimata namena živeti v Jugoslaviji.⁴² Soočanje s poveljno jugoslovansko stvarnostjo je tako ležalo na ramenih jugoslovanskih narodov oziroma ljudi, pri čemer nismo prepričani, da so v letu 2005 vsi iz te stvarnosti izhajajoči problemi že razrešeni.

Boris Mlakar

TYPES OF COLLABORATION DURING THE SECOND WORLD WAR WITH A PARTICULAR
FOCUS ON THE EVENTS IN THE MULTIETHNIC YUGOSLAVIA

S u m m a r y

A population under occupation, which is a common consequence of war, is faced with the problem of how to survive this period and what attitude to assume in front of the occupying authorities. During the Second World War, in particular, the nations faced with the total and extreme hostility of their aggressors had to make fundamental decisions in front of these dilemmas. History shows that, during that war, individual nations and their leaders under the nazi-fascist occupation chose different survival tactics. The choice of these depended on the intentions and goals of the occupying regime, on the one hand, and on the needs and possibilities of the occupied population, on the other. In this way, a number of different occupying systems developed, each of which displayed a particular typical form of collaboration or cooperation with the occupier. Attitudes towards occupiers displayed a wide spectrum of relations, ranging from a total identification with the occupier's goals and tactics to an active armed resistance, sometimes fought as a matter of life and death. Both active collaboration, on the one hand, and active resistance, on the other, could later trigger new processes among the sector of occupied population which disagreed with such tactics. This could also lead to armed conflict within an occupied population, at times in the forms and with an intensity resembling a civil war.

All the said processes took place in the occupied Yugoslavia during the Second World War and were additionally complicated due to the colourful multiethnic structure of the Kingdom of Yugoslavia. Its neighbouring countries referred to this fact in presenting their occupation as a "liberation" or "reunification" with their ethnic territory. Some nations, such as the Macedonians and the Slovenes, were even denied national existence. Throughout Yugoslavia, people and motives arose which led to one type of collaboration or another. Outstanding in this complex is the Independent State of Croatia, which was some kind of a quisling formation that almost totally identified with the programme and ideology of the nazi-fascist aggressors. In Macedonia, collaboration emerged among those citizens who had accepted the thesis of the Bulgarian occupiers that Macedonians were actually Bulgarians. A considerable proportion of Albanians collaborated with and supported the Italian occupying authorities in their attempt to establish the so-called Greater Albania. The source of collaboration among some Montenegrins was their separatism and resistance against the annexation to Serbia after the First World War. Other Montenegrins of pro-Serbian, Chetnik orientation, later collaborated with the Italian and German authorities because of their common struggle against the partisans under the communist leadership. A similar motive could be found among some Bosnians, although, initially, they also identified with the Ustaša and Croatian movement and the defence against the Chetnik violence in eastern Bosnia. In Slovenia, the first real collaborationists could be found among the members of the German minority and some ethnic Slovenes who had fallen under the cultural and economic influence and Germanhood. In the Italian occupied zone, moderate forms of administrative collaboration emerged initially, however, due to an antirevolutionary opposition to the communist led partisanship, armed collaboration also emerged.

⁴² Tanner, Croatia, str. 162-163.